

Formy architektoniczne towarzyszące wodzie

Architectural Objects
Connected with
Water

Wrocław.

Nawet w obszarze miasta nadbrzeża Odry przypominają miejscami komponowany krajobraz parkowy.

Even within the city boundaries, the banks of the Odra may resemble a park.

Woda, jako jeden z podstawowych elementów środowiska, występuje zarówno w krajobrazie naturalnym jak i kulturowym. To właśnie ona stanowi często o pięknie ogrodu, a forma jej oprawy zmienia się w zależności od panujących stylów i zwyczajów. Towarzyszą jej różnorodne obiekty architektoniczne i inżynierskie: od drobnych elementów małej architektury, jak stopnie i balustrady, po potężne zapory, śluzy i wszelkiego rodzaju mosty. W niniejszym artykule przedstawiono tylko część z nich, ograniczając zakres prezentacji głównie do form parkowych. Mają one jednak swoje pierwowzory i odpowiedniki w innych typach krajobrazu, gdzie do niedawna pełniły użyteczne funkcje, a dziś, powoli, stają się relikdami przeszłości.

• ródła i studnie

Ujęcia wody były od wieków elementem ważnym, niemal strategicznym, dla zaspokojenia potrzeb bytowych i gospodarczych człowieka. Pojawiały się nie tylko w sąsiedztwie siedzib ludzkich, lecz także w krajobrazie otwartym, na przykład wzdłuż szlaków komunikacyjnych. Rozróżnić można ich dwa zasadnicze rodzaje:

- obudowę źródeł, czyli miejsca, w którym woda wypływa na powierzchnię ziemi w sposób naturalny oraz –
- studnie, czyli głębokie, najczęściej obudowane wykopy, dochodzące do warstw wodonośnych.

Jedne i drugie odgrywały znaczącą rolę w sztuce ogrodowej, przybierając formy stosowne dla danej epoki.

W średniowiecznych wirydarzach klasztornych ujęcie wody stanowiło zazwyczaj centralny punkt kompozycji, co tylko podkreślało jej znaczenie użytkowe i symboliczne. Również w ogrodach zamkowych tworzyły ważny akcent ozdobny¹. W miarę upływu czasu nadawano im coraz bogatszy wystrój, a już szczególną rolę zaczęły odgrywać w parkach krajobrazowych, gdzie przybierały postać znacznych budowli o kształtach nawiązujących do gotyku, sztuki chińskiej i antyku². Tło studni i źródeł dobierano bardzo starannie, nadając mu charakter tajemniczości, czasem melancholii. Efekty te uzyskiwano poprzez odpowiedni dobór drzew i krzewów, zacienione ławki, skały o wymyślnych kształtach, imitacje ruin itp.³.

Studnie, oraz rzadziej występujące ujęcia źródeł, były ważnym elementem krajobrazu również poza założeniami parkowymi. Ciekawym przykładem obudowy studni z końca XIX wieku jest realizacja projektu Stanisława Witkiewicza, teoretyka i miłośnika regionalnego stylu zakopiańskiego. Zgodnie z tradycją góralskich cieśli, całość została wykonana z drewna i przykryta pięknie uformowanym daszkiem krytym gontem⁴. Inne zabytkowe studnie, chociaż nie mają dziś znaczenia praktycznego, są jednak świadectwem kultury społeczeństwa: pamiątką

legend, jak *Studnia Trzech Braci* w Cieszynie, lub wyrazem kultu religijnego, jak studzienka, wokół której zbudowano kaplicę w Sanktuarium Maryjnym w Swarzewie nad Zatoką Pucką.

W wielu regionach Polski, z krajobrazem tradycyjnej wsi związany był wysoki *żuraw* studzienny, czyli słup drewniany, na którego szczycie opierała się uchylna belka obciążona z jednej strony kamieniem. Zgodnie z prostą zasadą przeciwwagi, takie urządzenie ułatwiało wyciąganie wiadra z dużej głębokości. Dzisiaj spotyka się je na wsi rzadko, i to przeważnie jako nieużywane relikty. Wiele z nich zawędrowało do skansenów, podobnie jak inne drewniane elementy architektury wiejskiej.

We współczesnych ogrodach pojawiają się czasem imitacje studzien bądź jako niewielkie konstrukcje z beleczek układanych wieńcowo, bądź jako obiekty murowane. Niekiedy wznosi się nad nimi drewniany daszek lub ozdobną kratę.

Na uwagę zasługują też obudowy źródeł wód leczniczych, zwane często zdrojami. Część z nich znajduje się wewnątrz budynków pijalni i łazienek przeznaczonych dla kuracjuszy, inne są rozmieszczone w obrębie terenów zieleni i posiadają mniej lub bardziej bogaty wystrój architektoniczny. Woda wypływa poprzez rurę ukrytą w specjalnie zbudowanym murku lub postumencie, przy czym przy wylocie ze ściany końcówkę rury zdobi najczęściej płaskorzeźba,

a w przypadku postumentu – formy wolnostojące. Zazwyczaj stosuje się kilka punktów wypływu wody, ażeby ułatwić do nich dostęp kuracjom. Źródła lecznicze, wraz z otaczającymi je siedziskami zielenią, tworzą atrakcyjne miejsca wypoczynku.

Baseny i stawy

Wśród różnorodnych sposobów włączenia wody do ogólnej kompozycji parku czy ogrodu, wyróżnić można:

- formy statyczne (baseny i stawy) oraz –
- formy dynamiczne (fontanny i kaskady).

Te ostatnie wymagają nie tylko obudowy, ale także urządzeń technicznych, które zapewniają odpowiednie ciśnienie wody, natomiast aranżacja form statycznych ogranicza się przeważnie do umocnienia i obramowania brzegów. Często jednak i w tym przypadku konieczne jest założenie odpowiednich izo-

lacji i systemów doprowadzających wodę.

Z przekazów ikonograficznych wiadomo, że już w średniowieczu wykonywano baseny przeznaczone do kąpeli⁵. Największy rozkwit tych form architektonicznych nastąpił w renesansie i baroku. Bogate założenia wodne zdobiły różnorodne rzeźby, od pojedynczych posągów po rozbudowane grupy rzeźbiarskie, często o motywach wywodzących się z mitologii. Woda tryskała z kamiennych delfinów lub trytonów i przelewała się przez muszle, czasze i wazy. Brzegi basenów o zgeometryzowanych kształtach były ściśle wyznaczone, często omurowane i zabezpieczone kamienną balustradą⁶. W późniejszym okresie, kiedy zaczęto preferować formy swobodne,

Zakopane.

Drewniana obudowa studni (proj. S. Witkiewicz) nawiązując do architektury regionalnej znakomicie wpisuje się w lokalną tradycję.

Inspired by vernacular architecture, the wooden well designed by S. Witkiewicz continues the local tradition.

baseny ustąpiły miejsca stawom, zaś umocnienie brzegów nabrało naturalnego charakteru. Jego rozwinięciem były czasem pomosty drewniane, do których cumowano łodzie spacerowe oraz – rzadziej – pawilony kąpielowe.

Wodozbiory i pompy

W sztuce ogrodowej od wieków wykorzystywano różnice wysokości terenu: wodę sprowadzano kanałami i akweduktami z wysoko położonych źródeł, często ze znacznych odległości, albo też gromadzono ją w zbiornikach retencyjnych powyżej parku, skąd spływała grawitacyjnie do fontann, sadzawek, kaskad itp.

Wieże ciśnień pełniły w tym systemie rolę analogiczną do wysoko wyniesionych zbiorników naturalnych. Budowlę taką wznoszono w najwyższym miejscu parku, by w jej górnej części magazynować (zbierać) wodę. Formy tych budowli, zwanych dawniej *wodozbiorami*, były dostosowane do panujących stylów, jak znana rotunda w warszawskim Ogrodzie Saskim, przypominająca antyczną świątynię (projekt H. Marconiego).

Obecnie rolę tę przejmują systemy pomp zasilanych z sieci elektrycznej lub – w ostatnich latach – poprzez baterie słoneczne. Zależnie od przystosowania pompy do pracy wewnątrz zbiornika lub poza nim, rozróżnia się *pompy podwodne* (zanurzeniowe) oraz *zewnętrzne* (powierzchniowe). *Pompy zanurzenio-*

we pracują pod wodą, tłocząc jej strumień bezpośrednio do dyszy, przez którą wydostaje się on na zewnątrz, uzyskując odpowiedni kształt, np. pióropusza, grzybka lub gejzeru. *Pompy zewnętrzne* ustawia się na brzegu, nawet w pewnej odległości od wody, gdzie są łatwiejsze w obsłudze i konserwacji. Zwykle są to pompy o większej mocy, używane do zasilania dużych obiektów.

Fontanny

Fontanny są bez wątpienia jedną z najciekawszych form ujęcia wody i ukazania jej piękna w ruchu. Spotyka się je nie tylko w parkach i ogrodach, lecz także na placach i ogrodach, przed frontami pałaców lub gmachów użyteczności publicznej, we wnętrzach podwórek. Forma fontanny może być bardzo zróżnicowana: od małych źródeł i poidelek naziemnych umieszczonych w niszach lub na ścianach tarasów, po bogato rzeźbione zespoły skupiające kilkanaście wodotrysków o wysoko bijących strumieniach. Rozbudowane fontanny sytuuje się centralnie na placach lub w dużych założeniach parkowych.

Każda fontanna składa się z instalacji doprowadzającej wodę, z pompy i zasilającej ją instalacji elektrycznej, z dyszy i zdobiącego ją *gargulca* oraz ze zbiornika, do którego woda spływa i skąd jest ponownie pompowana. Ze względów oszczędnościowych stosuje się bo-

wiem zazwyczaj obieg zamknięty, uzupełniając tylko niedobór wody.

Elementy zewnętrzne fontanny wykonywane są z różnych materiałów, zależnie od potrzeb i panującego stylu. Rzeźby maskujące dysze mogą być kamienne, żeliwne, ceramiczne lub betonowe. Podobnie misy, do których spływała woda, wykonywano z różnych materiałów – w formie czaszy, konchy, płaskich lub głębokich naczyń, wreszcie naturalnych sadzawek i basenów. Obecnie do zakładania niewielkich ogrodowych fontann stosuje się często gotowe elementy ceramiczne lub prefabrykaty z barwionego betonu, dobrze imitującego kamień.

Zamiast misy z przelewem, do której spadają strumienie wody, przy małych fontannach buduje się płytkie brodziki lub oczka wodne, o dnie wyłożonym np. otoczakami, czyli kamieniami o gładkich, zaokrąglonych kształtach i stonowanych, naturalnych barwach. Lokalizując fontannę na środku basenu, można jej dać oprawę w formie niewielkiej wyspy (kiedy woda wypływa np. z wydrążonego kamienia) lub cokołu, który osadza się na fundamencie, umieszczając na nim zamierzoną formę plastyczną. Często spotykanym motywem rzeźbiarskim, osłaniającym dyszę, są różne stwory morskie, jak ryby i delfiny, a także – w obiektach zabytkowych – postacie z mitologii antycznej: trytony, nimfy.

Dzięki stosowaniu różnych rodzajów dysz, otrzymuje się rozmaite

wysokość i kształt strumienia wody. W przypadku, gdy wylot dyszy znajduje się w zbiorniku pod zwierciadłem wody, występuje złudzenie podnoszenia się i pulsowania. Dysze poziome lub ukośne z dużymi otworami pozwalają wylewać się szerokim, pieniającym się strumieniem, umieszczone pionowo – tworzą tzw. gejzery.

Mosty i kładki

Rzeczka, strumyk, a niekiedy również zbiornik wodny, wymagają konstrukcji umożliwiających przejście lub przejazd z jednego brzegu na drugi. Zasady budowania mostów znane są od wieków. Wznosi się zatem mosty kamienne, drewniane, stalowe i żelbetowe. Stosuje się konstrukcje wiszące i podparte, o jednym lub kilku przęsłach; o formach prostych lub ozdobnych – zgodnie z panującymi stylami. Konstrukcja i forma mostu zależy od jego przeznaczenia, a tym samym przewidywanego obciążenia, od możliwości ustawienia podpór, planowanego wystroju plastycznego i wielu innych względów.

W krajobrazie każdej miejscowości most jest zawsze jednym z elementów szczególnych (Stara Kamiénica), podobnie jak w parkach, gdzie kształtuje niepowtarzalną atmosferę miejsca (Puławy).

A bridge is always a landmark, whether in a village (Stara Kamiénica) or a park (Puławy), where it evokes a special mood.

Do elementów architektury parkowej zaliczyć można jedynie niewielkie mostki i kładki przeznaczone dla pieszych lub rowerzystów. Nie tylko łączą przeciwległe brzegi, ale stanowią też plastyczną klamrę w krajobrazie.

Pomosty i kładki są zwykle układane poziomo i blisko powierzchni wody, gdyż nie przewiduje się na nich znacznych obciążeń. *Mostki* mogą mieć przejścia ułożone poziomo lub w formie niewielkiego łukowatego podwyższenia. Ze względów praktycznych powinny być zabezpie-

czony balustradą po jednej lub po dwóch stronach. Rzadziej stosuje się *przejścia* w postaci kamieni niewiele wystających ponad zwierciadło wody. Choć wyglądają w sposób naturalny, jednak w ogrodach są to często sztucznie podmurowane filary, przykryte u góry kamiennymi lub betonowymi płytami. Wszystkie elementy służące do chodzenia w pobliżu wody powinny mieć szorstkie nawierzchnie, gdyż po zamoczeniu mogą stać się niebezpiecznie śliskie.

Sentymentalizm i romantyzm wprowadzał formy rustykalne oraz wywodzące się z kultury wschodniej, co znalazło swoje odbicie także w elementach małej architektury związanej z wodą. Przykład takiego obiektu ukazuje ilustracja do podręcznika księżnej Izabeli Czartoryskiej z początku XIX wieku⁷. Jest to obiekt jednoprzęsłowy, o formie

Bańkowa Wisznia
Obecność młyna świadczy o ży-
wych związkach człowieka z wodą
(stan z 1914 r.).

The presence of a mill reflects
a close relationship between man
and water (photo from 1914).

wysoko podniesionego ostrego łuku, w całości zaprojektowany z ciosów kamiennych. Balustradę, również kamienną, wieńczy w najwyższym punkcie ozdobny zwornik. Do naszych czasów zachował się w Puławach interesujący mostek z bramką zamykająca część parku.

Inaczej wyglądały mostki inspirowane sztuką Dalekiego Wschodu. Dobry przykład takiego rozwiązania oglądać można we wrocławskim Parku Szczytnickim, we fragmencie urządzonym jako ogród japoński. Konstrukcję mostu wykonano z drewnianych belek, na których ułożono poziome przejście z desek. Pośrodku mostu zbudowana jest obszerna altana, na rzucie ośmioboku, a drewniana balustrada zapewnia spacerowiczom bezpieczeństwo i możliwość przyglądania się ptakom wodnym i pływającym rybom.

Formalnym odpowiednikiem mostów parkowych są zachowane we wsiach liczne mostki kamienne jedno- lub dwuprzęsłowe, dobrze wtopione w krajobraz dzięki zastosowaniu rodzimego materiału i prostej tradycyjnej formy⁸.

Młyny wodne

Budowlami związanymi ściśle z wodą były też młyny wodne, wśród których wymienić należy młyny zbożowe, folusze do wyrobu sukna, tartaki, papiernie. Dużo tego typu obiektów zachowało się jeszcze na terenach wiejskich, gdzie prawie każde osiedle miało swój młyn, a często

skupiało się ich w bliskim sąsiedztwie kilka. Wznoszono je przy płynącej strudze lub przy odpowiednio wydzielonej części ciekłu zwanej młynówką, jak również przy specjalnie tworzonych stawach młyńskich. Budynek młyna był przeważnie drewniany, rzadziej murowany, a wielkie obracające się koło nadawało mu charakterystyczny dla krajobrazu widok.

Wraz z nastaniem mody na parki krajobrazowe, młyny zaczęły pojawiać się również jako obiekty ogrodowej scenarii. Zgodnie z hasłami *powrotu do natury i prawdy*, głoszonymi przez Jana Jakuba Rousseau, w wydzielonych częściach parku zakładano wówczas małe wioski z fermami, kuźniami i chatkami. Jedno z takich założeń z młynem ozdobnym znajduje się w Wersalu, w słynnym *hameau* Marii Antoniny.

Do naszych czasów zachowało się niewiele młynów wodnych. Część z nich jeszcze w XIX wieku otrzymała napęd parowy, a później spalinowy lub elektryczny; część obiektów – uznanych za zabytki architektury lub techniki – trafiła do skansenów odpowiednich dla swoich

regionów; jeszcze inne zostały adaptowane na potrzeby mieszkalne lub gospodarcze. Wśród nich napotkać można udane rozwiązania łączące dawną architekturę z nową funkcją i – co jest szczególnie istotne – z otoczeniem.

Podsumowanie

Spośród rozlicznych elementów małej architektury występujących w powiązaniu z wodą przedstawiono jedynie kilka. Różnorodność ich form jest bardzo bogata, zależna w znacznej mierze od epoki i panujących stylów w architekturze. Ważną rolę odgrywa także funkcja, jaką ma pełnić dany obiekt, z czym wiąże się jego skala i usytuowanie w przestrzeni. Każda forma stanowi interesujący akcent w krajobrazie i powinna być zachowana, ewentualnie służyć jako inspiracja dla nowych poczynań twórczych.

Zuzanna Borcz

Institut Budownictwa i Architektury Krajobrazu
Akademii Rolniczej we Wrocławiu
Institute of Building and Landscape Architecture
Agricultural University of Wrocław

Przypisy

¹ Dubois J., *Parcs et chateaux de France*, Paris 1960.

² Czartoryska I., *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805.

³ Lichaczow D., *Poezja ogrodów*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.

⁴ Tłoczek I., *Polskie budownictwo drewniane*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1980.

⁵ Stępniewska B., *Kompozycja zieleni, cz. II. Średniowiecze*, Wrocław 1993.

⁶ Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Kraków 1998.

⁷ Czartoryska I., op. cit.

⁸ Borcz Z., Pogodziński Z., *Woda w krajobrazie wiejskim*, Monografie IV, Wrocław 1994

Wrocław.

Fontanna z personifikacjami Walki i Zwycięstwa (proj. E Seger, L. Sehring; 1905) należy do ważnych elementów symbolicznych w krajobrazie miasta.

Fountain with the personifications of Struggle and Victory (designed by E. Seger, L. Sehring; 1905) is an important symbolic element of the cityscape.